

L'ARQUITECTURA DE POSTGUERRA A ELX: ELS VALORS HISTÒRICS, ARQUITECTÒNICS I ARTÍSTICS DE L'ANTIGA LLOTJA DE FRUITES I VERDURES D'ELX

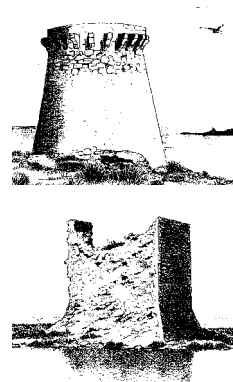
Andrés MARTÍNEZ MEDINA
Universitat d'Alacant

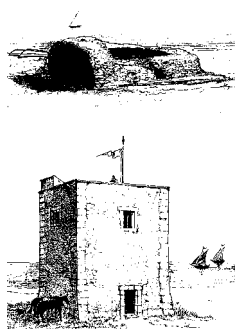

*El temps passa i els hòmens obliden.
La mort no cessa. I la vida tampoc.
El gran negoci de la ciutat, del sòl de terra i dels pisos.
L'autoodi, el suïcidi. La mentida i la demagògia
de molts anys i de moltes persones.
Gaspar JAÉN I URBAN, 1983*

1. INTRODUCCIÓ: DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN URBÀ I DE LA LLOTJA EN EL SEU ESTAT ACTUAL

L'antiga Llotja de Fruites i Verdures d'Elx es troba avui sense ús i abandonada, encara que l'estat físic de conservació no amenaça amb cap ruïna, més enllà de la moral. Per a abordar un estudi que intente posar de relleu aquells valors culturals —és a dir, històrics, arquitectònics i artístics— dels quals és portadora calen diverses aproximacions. Primer, una presentació del bé immoble en l'estat actual. Segon, el coneixement del procés cronològic de construcció en l'entorn urbà i social. I tercer, aplicar-hi una metodologia rigorosa, propera als criteris de la Llei del

Patrimoni Cultural Valencià,¹ que ens permeta desvetlar aquells aspectes propis d'interès cultural que la identifiquen amb un moment de la història, de la societat, de la cultura i de l'art i l'arquitectura. Perquè el patrimoni cultural immoble no consta d'objectes que s'exhibisquen als museus, sinó d'obres d'escultura, arquitectura, enginyeria o jardineria que conformen les nostres ciutats, com és el cas de l'antiga Llotja de Fruites i Verdures d'Elx.

1.1. SÍNTESI DE DADES I DATES RELATIVES A L'ANTIGA LLOTJA

- Edifici:** Antiga Llotja de Fruites i Verdures.
- Situació:** Barri de la Llotja o Altabix; carrers Felipe Molla, José María Castaño, Juan Espuche i Francisco Vicente Rodríguez.
- Ciutat:** Elx.
- Autor:** Antonio Serrano Peral, arquitecte (títol el 1935, Madrid).
- Cronologia:** 1935, planejament del barri, per Santiago Pérez Aracil, arquitecte; 1936, avantprojecte de mercat de majoristes, per Santiago Pérez Aracil; 1941, projecte de la Llotja, per Antonio Serrano Peral; 1941-43, edificació de la Llotja; 1943-44, pavimentació de l'accés; 1963 projecte de finalització de les dues naus obertes (al nord); 1980-81, obres de manteniment.
- Proteccions:** 1977-83, inclosa en la *Guia d'arquitectura d'Elx* (inèdita), de G. Jaén i Urban; 1980-82, inclosa en el Catàleg Municipal d'Edificis Protegits (CMEP) del Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU); 1998, suprimida del nou CMEP del PGOU.

1.2. L'ENTORN URBÀ EN L'ACTUALITAT: EL BARRI DE LA LLOTJA O ALTABIX

L'antiga Llotja de Fruites i Verdures es troba en l'interior d'una illa de cases urbana de forma rectangular del barri de la Llotja o Altabix, el qual es desenvolupa a llevant de la ciutat històrica, més enllà dels horts de palmeres. Aquesta illa presenta el doble de superfície respecte de les illes de planta quadrada que s'hi alineen en direcció nord-sud i es troba situada pròxima a l'avinguda que ha substituït la carretera que unia Elx amb Alacant.

El barri de la Llotja o Altabix presenta una morfologia urbana bastant uniforme d'illes disposades en planta ortogonal, amb un perímetre quasi quadrat. La trama urbana està constituïda per una retícula viària que defineix illes rectangulars o quadrades, amb eixos ortogonals a l'esmentada carretera, la qual es va prendre com a eix de referència per al traçat d'aquest eixample. Les illes estan consolidades amb immobles entre mitjaneres d'habitatges plurifamiliars entre 4 i 8 plantes, construïts a partir de la dècada dels seixanta fins a l'actualitat.

¹ GENERALITAT VALENCIANA, *Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià (1998/51.59)*, Consell de la Generalitat Valenciana, València, 1998, DOGV 3.267, 18-06-1998, p. 9.425-9.446.

El procés de construcció dels edificis d'habitatges, al llarg de les tres últimes dècades, ha tendit a consumir la màxima edificabilitat permesa en cada solar, la qual cosa ha provocat que pràcticament hagen desaparegut els primers immobles de dos o tres altures, que han sigut substituïts per blocs de pisos de dimensions majors. Es tracta d'un barri eminentment residencial d'alta densitat edilícia.

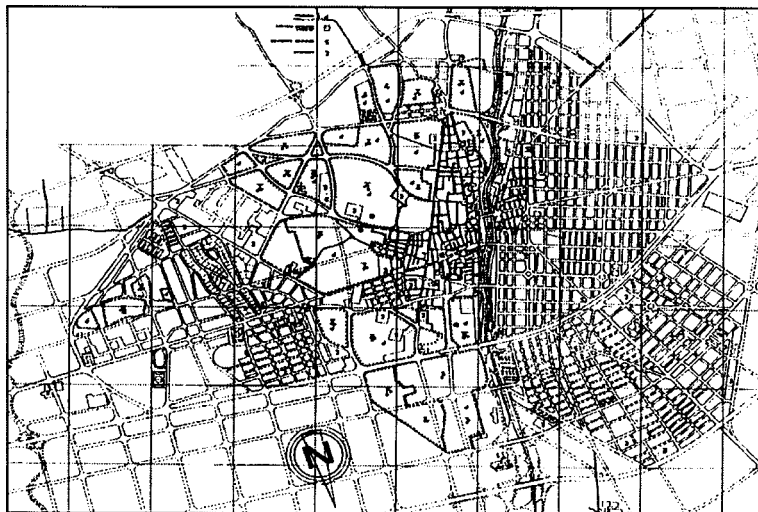
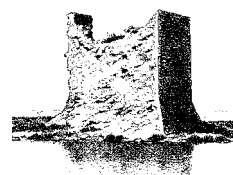
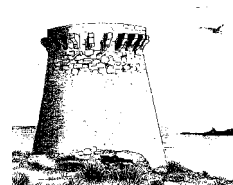
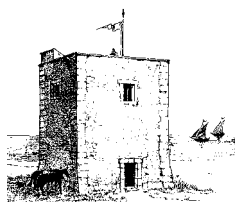

Fig. 1. Plànol de la ciutat d'Elx del PGOU-73 (Jaén: 1989).
El barri d'Altavix queda sota el nord.

1.3. L'EDIFICI DE L'ANTIGA LLOTJA DE FRUITES I VERDURES

L'antiga Llotja de Fruites i Verdures actualment sens ús, està constituïda per un edifici de grans dimensions respecte de la trama urbana del barri, ja que ocupa la totalitat d'una illa de cases «doble» (93,00 x 63,00 m). La Llotja està formada per dos tipus d'edificacions clarament diferenciades disposades simètricament: els magatzems amb pavellons annexos del perímetre i les naus obertes de l'interior.

El perímetre rectangular està definit, en els fronts est i oest, per dos volums de planta rectangular i coberta de dos aigavessos; cadascun d'aquests (16,00 x 63,00 m), en l'interior, se subdivideix en dos magatzems fins a un total de quatre (i d'altres peces menors). En els fronts sud i nord, s'estén el mur de tancament de l'edifici (de 61,00 m), que uneix les testeres dels magatzems anteriors. Sobre aquest mur s'hi adossen, a l'interior, quatre xicotets pavellons de planta rectangular, remat en quart de cercle i coberta d'una sola pendent, que s'inicien en els magatzems i finalitzen al costat dels portalons d'accés (de 10,00 m). Cadascun d'aquests dos murs de tancament és travessat per una gran porta (de 6,00 m de pas),

situada a eix de composició del projecte, enfrontada amb el carrer d'accés des de l'antiga carretera d'Elx a Alacant, cosa que permet la continuïtat visual en perspectiva d'aquest carrer a l'altra banda de la Llotja, gràcies al tractament calat de les fulles amb reixeta metàl·lica de tancament.

L'espai interior de la Llotja definit per les construccions descrites, en el qual recauen les portes, els portalons i els arcs d'aquestes, queda obert i presenta planta quasi quadrada (61,00 x 51,00 m). En el centre d'aquest s'alça un conjunt de tres naus bastant lleugeres d'estructura metàl·lica, sense tancaments laterals, i cobriment de fibrociment (40,00 x 36,00 m). Les naus presenten disposició simètrica respecte a l'eix longitudinal disposat en perpendicular al viari de l'accés. De les tres naus, totes de planta rectangular, la central és de menor llum entre suports (9,50 m) que les laterals (13,00 m). El conjunt adopta en planta la forma d'una plaça coberta que està envoltada en els quatre costats pels carrers interiors de la Llotja, que en constitueixen el pati. Cal assenyalar que la primera de les naus construïdes (1941-43) és la situada més al sud, com evidencia el sistema d'unions mitjançant reblons, mentre que les altres dues, més al nord, van ser executades dues dècades després amb cartelles i soldadures.

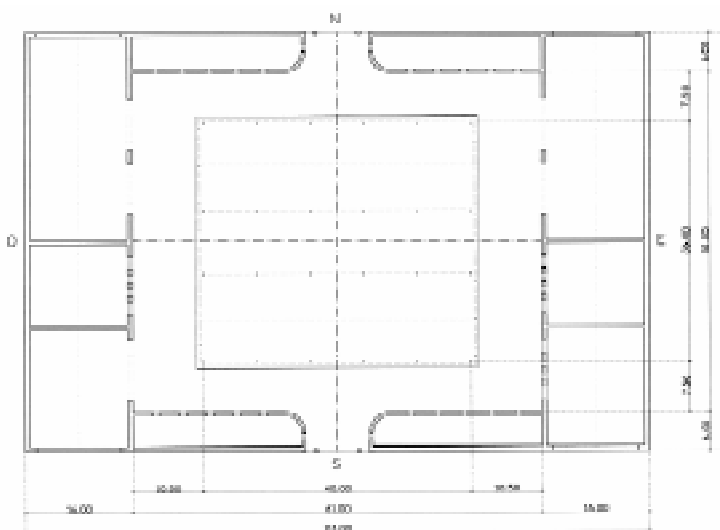

Fig. 2. Alçament de l'antiga Llotja en el seu esquema de volúmens: magatzems i plaça interior.

La Llotja és caracteritzada arquitectònicament, de manera molt succinta, per dos tipus d'elements: el volum exterior (93,00 x 63,00 m), un prisma de rotunditat elemental, i l'espai interior (61,00 x 51,00 m), un pati equipat amb naus lleugeres i calades (40,0 x 36,00 m). Densitat i transparència, com a qualitats oposades i complementàries, s'ordenen a partir de distints

eixos de simetria i es materialitzen amb unes dimensions dels elements que fan referència a l'escala pública de l'arquitectura enfront de l'arquitectura privada de l'entorn.

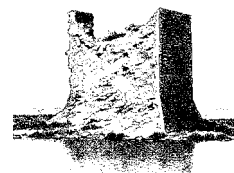
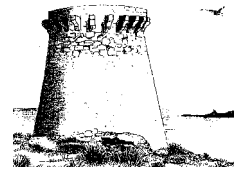
2. PROCÉS HISTÒRIC DE CONSTRUCCIÓ I ÚS EN L'ENTORN URBÀ

La carretera que enllaça Elx amb Alacant va ser traçada el 1865; aquesta, mig segle després, serviria de base per al traçat de les illes de cases del barri de la Llotja o Altabix. Aquesta carretera, en el tram urbà des de la ciutat històrica fins a l'antic camp de futbol, seria objecte el 1946 d'un projecte d'urbanització o millora urbana. El primer projecte per al barri va ser redactat el 1935, segurament per l'arquitecte municipal Santiago Pérez Aracil, i en va ser el promotor José Maciá Aguilar, natural d'Albatera. Aquest projecte pretenia crear una «ciutat-satèl·lit» de 85.000 m², un 25% dels quals serien vials, un altre 25% serien destinats a illes d'edificis d'habitatges plurifamiliars i el 50% restant, a habitatges propis del tipus de *Ciudad-Jardín*.² Aquest model urbà, molt estès per Europa i els Estats Units d'Amèrica des de principis del segle xx, procedia del Regne Unit i l'havia teoritzat Ebenezer Howard.³

El barri de la Llotja o Altabix comença a materialitzar-se al començament dels anys 40; la seua geometria és més perfecta que la dels barris situats a ponent del llit del riu Vinalopó. Als inicis, la trama urbana reticular del barri, que s'estén en forma de quadrat, queda delimitada al sud per la carretera a Alacant, a l'est per l'antic camp de futbol d'Altabix, al nord pel carrer Juan Espuche i a l'oest pel carrer Francisco Vicente Rodríguez, al costat dels horts de palmeres a orient de la ciutat històrica. El barri seria ampliat per llevant, cap al 1955, fins al carrer Jaime Pomares Javaloyes. Tres són els edificis públics que serveixen de suport al desenvolupament urbà del barri i l'impulsen: la Llotja, la Caserna i el desaparegut Camp de Futbol.

El gener de 1936, Santiago Pérez Aracil, arquitecte municipal d'Elx, redacta un avantprojecte de mercat de majoristes, que no disposa d'emplaçament. L'actual edifici de la Llotja de Fruites i Verdures, el projecta Antonio Serrano Peral el 1941, és construït entre 1941 i 1943. L'any següent, entre 1943 i 1944, és pavimentat l'accés des de la carretera fins a la porta sud de la Llotja. El 1946 es publica la *Nueva Guía General de Elche*, de caràcter turístic i comercial, que recull «una extensa relació de les obres municipals ja fetes, en execució i en projecte (...), hom hi incloïa la Llonja de fruites i verdures, amb els carrers d'accés».⁴ Dues dècades després, el 1963, l'edifici era completat amb l'execució de les dues últimes naus.

En aquesta mateixa dècada dels quaranta era executada la Caserna de la Guàrdia Civil. Un edifici d'habitatges plurifamiliars, de cinc plantes, en forma de bloc aïllat enmig d'una de les illes, amb una geometria en planta que, com que no s'adossava a les alineacions, deixava dos espais lliures

² Gaspar JAÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, vol. IV, p. 1.920-1.934, tesi doctoral inèdita (1977-83), exemplar dipositat en el CTAA (text disponible també en: www.ua.es/personal/gaspar.jaen/index.htm).

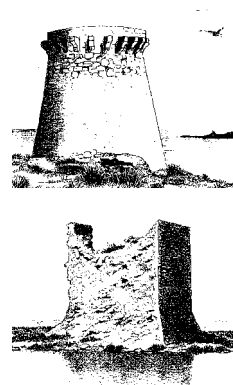
³ Ebenezer HOWARD va publicar el 1898 l'obra *Tomorrow: A Peaceful Path to Urban Reform*, que es va transformar el 1902 en *Garden Cities of Tomorrow*, Faber and Faber, Londres, 1944. Pel que fa al tema de la «Ciudad-Jardín», el lector pot consultar l'obra de Stephen Bayley, *La Ciudad Jardín*, Adir Ediciones, Madrid, 1982 (orig.: 1977).

⁴ G. JAÉN I URBAN, *op. cit.*, p. 1.920-1.934.

o dues plantes»,⁷ situades al voltant de les illes de la Llotja i la Caserna. Aquests primitius immobles van ser substituïts des de la dècada dels setanta fins a l'actualitat «per cases de 4, 6 o 8 pisos».⁸

Fig. 4. Portaló d'accés des del carrer Francisco Alemañ Pérez, vist des de l'interior.

3. CONJUNT DE VALORS CULTURALS QUE CAL CONSIDERAR: HISTÒRICS, ARQUITECTÒNICS I ARTÍSTICS

La Llei del Patrimoni Cultural Valencià de 1998 assenyala que aquest «és una de les principals senyes d'identitat del poble valencià i el testimoni de la seua contribució a la cultura universal» i afegeix que «els béns que l'integren constitueixen un llegat patrimonial de valor inapreciable, la conservació i l'enriquiment del qual correspon a tots els valencians i especialment a les institucions i els poders públics que el representen».⁹ Aquest patrimoni pot ser bé moble o immoble de valor històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic, etnològic, documental, bibliogràfic, científic, tècnic, etc., o bé immaterial del patrimoni etnològic: les creacions, els coneixements i les pràctiques de la cultura tradicional valenciana.¹⁰

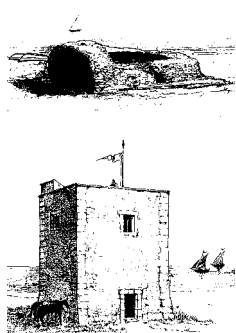
Al seu torn, la mateixa Llei classifica aquests béns en tres categories: els béns d'interés cultural (BIC), els béns inventariats no declarats d'interés cultural i els béns no inventariats del patrimoni cultural. Paral·lelament a aquestes figures, estableix la de bé de rellevància local. A més, la Llei crea l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, en el qual s'han d'inscriure:

⁷ G. JAÉN I URBAN, «L'especulació municipal i la llotja d'Altavix», *Información*, Alacant, 17-02-2002, p. 12.

⁸ *Ibidem*.

⁹ GENERALITAT VALENCIANA, *op. cit.*, p. 9.425.

¹⁰ *Ibidem*.

- 1r Els béns, immobles o immaterials, declarats d'interés cultural (BIC)
- 2n Els béns immobles de rellevància local (BRL), inclosos amb aquest caràcter en els catàlegs de béns i espais protegits, als quals fa referència la legislació urbanística i mediambiental vigent en aquesta matèria.¹¹

No obstant això, la Llei no estableix una metodologia concreta i permenoritzada per a avaluar els valors pels quals un bé haja de ser considerat integrant del patrimoni cultural valencià.

Atés que aquest estudi pretén avaluar els valors «culturals» d'un immoble, ens proposem seguir un esquema d'anàlisi dels diferents valors en paral·lel als proposats per la Llei que siguen aplicables a un bé immoble. A partir d'aquest raonament, posarem de relleu aquells aspectes de l'edifici que fan referència als valors «històrics, arquitectònics i artístics» d'aquest, amb prou extensió al que cadascun d'aquests conceptes pot referir-se o ocupar-se per al cas concret de l'antiga Llotja de Fruites i Verdures d'Elx.

Fig. 5. Vista del pati interior de la Llotja cap al nord: pavellons laterals, naus obertes i magatzems.

3.1. VALORS HISTÒRICS: D'IDENTITAT, CONTEXT I MEMÒRIA

S'entenen per valors històrics, en l'àmbit d'aquest article, aquells que fan referència a la cronologia en el procés de construcció de l'immoble amb relació a l'entorn urbà (identitat) d'aquest, aquells que evidencien la vinculació de l'edifici amb els fets socials (context) i aquells que suposen una aportació al record dels ciutadans (memòria). En realitat, aquests tres aspectes s'entrecreuen i se superposen: identitat urbana, context social

¹¹ GENERALITAT VALENCIANA, *op. cit.*, p. 9.430-9.431.

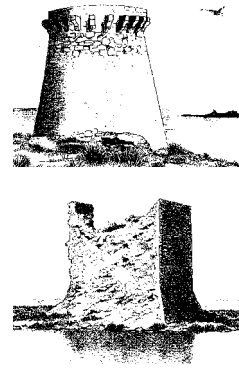
i memòria col·lectiva tixen una malla de fets, imatges i records difícils de dissociar.

Pel que fa als **valors històrics d'identitat**, cal assenyalar que l'antiga Llotja és el primer edifici que va ser construït al barri de la Llotja o Altabix (1941-43), de manera que va constituir, a partir d'aquests anys, junt amb la Caserna, la fita arquitectònica de referència per al desenvolupament urbà de la zona. És l'immoble de més antiguitat que es manté en peu al barri. A més, la circumstància que l'antic camp de futbol d'Altabix, anterior en construcció a la mateixa Llotja, haja sigut enderrocat fa dues dècades, transfereix a la Llotja valors d'antiguitat i caràcters de peça primitiva i originària del barri, al marge que aquesta en constituïra el motor de creixement urbanístic.

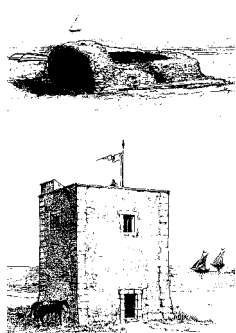

Fig. 6. Vista del pati interior de la Llotja cap al sud, sobre l'eix de simetria en prolongació del carrer.

A més, que la Caserna presente un pitjor estat de conservació i que, al cap i a la fi, aquesta constituïska un bloc d'habitatges, encara que de menor densitat que els que omplín el barri, fa que l'antiga Llotja es convertisca en dipositària dels valors històrics d'antiguitat i presència primitiva com a peça millor conservada i de més qualitat constructiva. Potser, tot el que hem dit abans es resumisca en les paraules de Vicente Gozávez Pérez en el seu llibre *La ciudad de Elche*, de 1976, quan afirma que «la construcción de la Lonja de frutas y verduras será la ocasión que ponga en marcha la edificación del barrio. En el plano general de 1942, la manzana que ocupa este edificio es la única construida».¹²

¹² Vicente GOZÁVEZ PÉREZ, *La ciudad de Elche*, citat en Margarita LÓPEZ BRU, «El edificio de la Lonja de Altabix, un espacio para las culturas», *Información*, Alacant, 08-09-2002.

Pel que fa als **valors històrics de context**, cal assenyalar que el caràcter d'ús públic de l'edifici, destinat fins fa uns pocs anys a mercat a l'engròs de fruites i verdures, i que establia una relació dinàmica entre les activitats dels veïns del barri i les activitats dels habitants del camp d'Elx a través dels comerciants i els venedors, recorda l'origen del mateix barri, com també la vinculació del trànsit de mercaderies amb les vies d'accés al barri.

Aquest caràcter d'edifici d'ús públic és reforçat per les dimensions de la seua escala (el doble en mesures que les de les edificacions residencials del seu entorn, apreciables en els murs exteriors, els magatzems tancats i les naus obertes), per l'espai buit i diàfan del seu interior (que atorga una densitat d'edificació molt inferior a la de les illes de l'entorn) i per la continuïtat visual de la perspectiva del carrer que constituïa el primitiu accés principal a la Llotja des de la carretera d'Elx a Alacant, fet que prolonga l'espai públic.

Pel que fa als **valors històrics de memòria**, cal assenyalar que l'edifici de la Llotja forma part del conjunt de records visuals arquitectònics dels veïns del barri que el vinculen tant al desenvolupament urbà de les últimes cinc dècades (des que el barri de la Llotja o Altabix existeix) com a la funció d'ús públic participada per tots els veïns. Aquesta identificació que fan els mateixos veïns entre l'edifici de la Llotja i el barri d'Altabix s'estén al record i la memòria de la resta dels habitants d'Elx al llarg d'aquest temps que identifiquen el barri amb l'edifici de la Llotja. Aquesta és una actitud bastant estesa entre les persones urbanes, que tendeixen a associar les ciutats, o part d'aquestes, amb fites arquitectòniques. La llista d'exemples seria interminable i l'associació s'efectua amb edificis d'ús públic.

Fig. 7. Vista de les tres armadures encavallades metàl·liques de les naus amb l'accés sud al fons.

Sense menysprear els valors propis de la Caserna, és evident que el record tant dels elxans, en general, com dels veïns del barri d'Altabix, en particular, és més favorable envers l'edifici de la Llotja, que generava activitat, treball i riquesa, que envers la Caserna, que representava el règim dictatorial de l'Estat espanyol i les seues forces de seguretat repressores de les llibertats de les persones. En resum, i en altres paraules, dins la trama d'Altabix, l'antiga Llotja «és l'únic edifici no residencial d'una certa antiguitat i interès que té aquest barri en l'actualitat. Si d'algun edifici es pot dir que és senya d'identitat d'un barri, aquest és el cas de la Llotja. Sense la Llotja, el barri d'Altabix queda orfe d'història i de passat».¹³

3.2. VALORS ARQUITECTÒNICS: DE LA DISCIPLINA QUANT A ESPAI, PROGRAMA I TÈCNICA

S'entenen per valors arquitectònics, en l'àmbit d'aquesta investigació, aquells que fan referència a les qüestions pròpies de la disciplina de l'arquitectura. Per a l'anàlisi d'aquestes optem per abordar l'arquitectura des de tres aspectes clàssics: la terna vitruviana actualitzada als nostres temps; és a dir, que estudiem l'edifici des dels aspectes de l'espai (forma, volum, llum, etc.), del programa (funció, tipologia, adequació, etc.) i de la tècnica (materials, construcció, tradicions, etc.). De la mateixa manera que en el cas dels valors històrics, en realitat, aquests tres aspectes (espai, programa i tècnica) s'entrecruen i se superposen de manera que entre si s'estableixen relacions i resulta molt difícil separar un aspecte dels altres. En tot aquest procés de dissecció no resulta adequat considerar l'immoble com un objecte aïllat, com una peça d'una col·lecció, com si la ciutat i la trama on s'insereix poguera ser qualsevol i l'època fóra indeterminada.

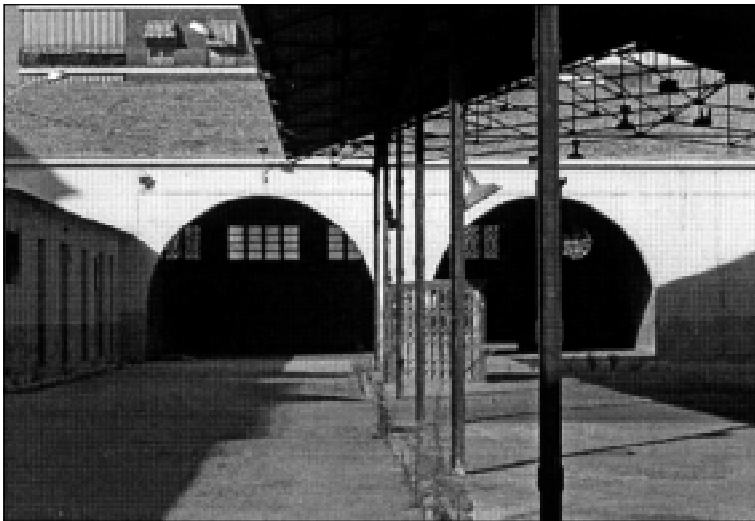
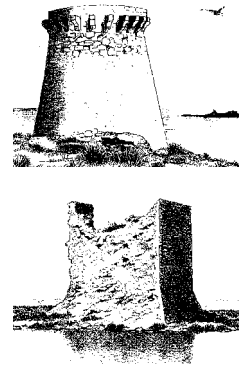
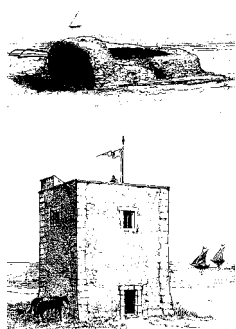

Fig. 8. Vista dels dos arcs de connexió del magatzem nor del pati interior de mercaderies.

¹³ Margarita LÓPEZ BRU, *op. cit.*

Pel que fa als **valors arquitectònics de l'espai**, com ja hem assenyalat, l'antiga Llotja està caracteritzada per dos tipus de volums: l'exterior, tancat, un prisma de rotunditat elemental (en realitat dues peces en forma de U disposades simètricament), i l'interior, obert, un pati equipat amb naus lleugeres. L'opacitat dels magatzems defineixen la continuïtat urbana edificada en una trama d'eixample en illa, mentre que l'esponjament del pati interior afirma el caràcter públic de l'edifici, ja que dona continuïtat visual al carrer interromput per la implantació de la Llotja: el mur s'obri i el carrer Francisco Alemañ Pérez es prolonga més enllà de les naus cobertes de la plaça interior fins al carrer Blas Selva.

La composició de tots els volums obeeix a pràctiques academicistes de simetria, pautes de projecte habituals en l'arquitectura del segle XIX que s'estenen fins a la meitat del segle XX i que, a més, són molt pròpies de les directrius arquitectòniques dels règims dictatorials europeus de la primera meitat del segle passat (URSS, Alemanya, Itàlia i Espanya), encara que les simetries (arquitectòniques i urbanes) també perduren en molts projectes de l'arquitectura «racionalista», del «moviment modern» o l'*Art-déco* del període d'entreguerres i en l'obra d'aquells arquitectes que abracen amb timidesa les consignes de renovació que proposen aquests moviments arquitectònics, com és el cas d'Antonio Serrano Peral,¹⁴ arquitecte titulat el 1935 per l'Escola d'Arquitectura de Madrid, coneixedor de les innovacions d'aquests grups europeus, i espanyols en menor mesura. Els eixos de simetria són una eina que facilita l'enteniment de l'arquitectura (formes, volums i espais), fins i tot als llecs en la matèria, ja que l'arquitectura s'hi reflecteix com en un espill. En el cas de la Llotja, el joc de simetries és doble: la prolongació del carrer d'accés es converteix en eix de simetria dels volums tancats dels magatzems, mentre que l'eix ortogonal a aquesta direcció, passant pel centre de l'illa, s'erigeix en l'eix de les tres naus obertes del pati interior.

Si d'una banda els espais presenten característiques de parells oposats (densitat i opacitat enfront de lleugeresa i esponjament) i claredat de plantejaments que els aproxima a les consignes formalistes de certes avantguardes arquitectòniques dels anys 20 i 30, les respostes urbanes de continuïtat i simetria suavitzen el posicionament arquitectònic de l'autor davant el clima cultural advers de la dictadura. I encara que l'ús de sistemes constructius tradicionals i materials vernacles (ceràmics, estucats i fusta) entronca a la Llotja, fins a un cert punt, amb el *genius*

¹⁴ Una aproximació succinta a l'obra de l'arquitecte Antonio Serrano Peral la podem trobar en: Maria de los Reyes CANDELA GARRIGÓS, «Aproximación a la obra de Antonio Serrano Peral», *Rev. Instituto de Estudios Alicantinos*, Diputació d'Alacant, Alacant, 1987, p. 61-66; «La obra arquitectónica de Antonio Serrano Peral (1928-1968)» DD.AA., *Ayudas a la Investigación 1986-87*. Vol. III. *Arqueología, Arte, Toponimia*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1990, p. 233-243; G. JAÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura...* Vol. III i IV, *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, Vol. I, COACV, COCEC-GV Ajuntament d'Elx, Alacant, 1989; *La Vila i el Raval d'Elx: arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert»,

Alacant, 1999; Andrés MARTÍNEZ MEDINA, *La arquitectura de la ciudad de Alicante, 1923-43. La aventura de la modernidad*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» CTAA, Alacant, 1998, p. 401; G. JAÉN I URBAN, (dir.), *Guia de arquitectura de la provincia de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» i CTAA, Alacant 1999, p. 152-181; Santiago VARELA BOTELLA, *Obra de los arquitectos en Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2001, p. 250-252; Josep FRANCESC CÀMARA I SEMPÈRE, «L'Alcázar, més de mig segle de cinema a Elx», *LA REL·LA*, 15, 2002, Elx, p. 87-108.

loci, els amplis espais diàfans dels magatzems i els lleugers espais oberts de les naus mantenen la seua vocació d'espais moderns: quasi ingràvids i versàtils alhora.

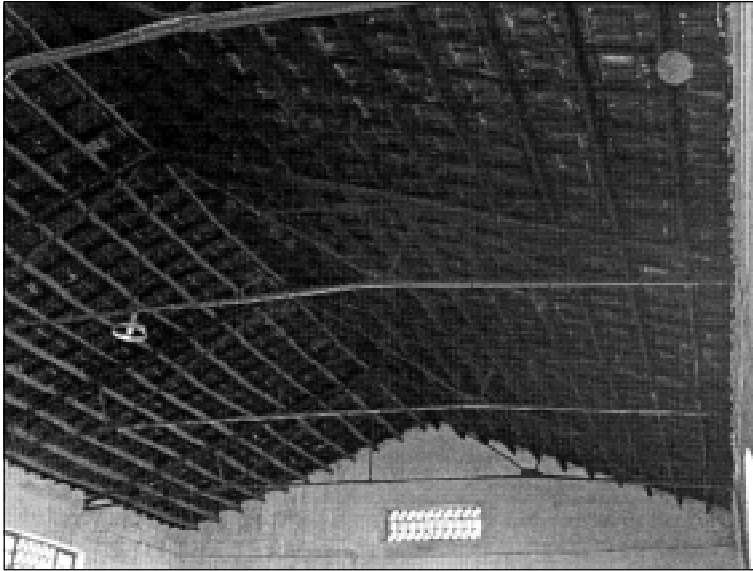
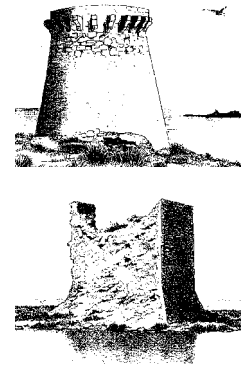

Fig. 9. Vista de l'espai interior de la nau sud amb les armadures encavallades metàl·liques i les corretges de fusta.

Pel que fa als **valors arquitectònics del programa**, cal assenyalar que l'antiga Llotja va ser projectada com un mercat majorista de fruites i verdures, raó per la qual requeria edificacions d'ús a cota zero (llocs de venda i llocs de control) i de vials per a vehicles en l'interior per a facilitar el transport i el trasllat dels productes.¹⁵ En aquest sentit, l'adequació del projecte al programa de necessitats plantejat va ser resolta amb habilitat, rigor i ordre, apel·lant-hi a principis de racionalitat i seriació (repetició i economia de mitjans), tot això sense renunciar a la possibilitat de transformació o ampliació de les instal·lacions, com ho acredita el fet que les naus del pati foren ampliades vint anys després de la finalització de l'edifici.

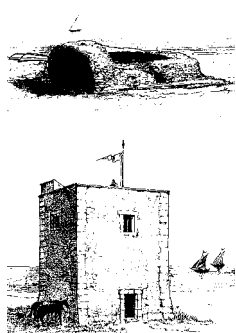
Cal destacar el fet que l'edifici respon, a través del seu programa funcional de mercat de fruites i verdures, a l'aposta pel model econòmic de l'autarquia del nou règim nacional-sindicalista, vencedor de la Guerra d'Espanya, que fomentava els sectors primaris de l'economia, com ara l'agricultura i la pesca, arrelats a la cultura i el món rural,¹⁶ enfront dels sectors secundaris i terciaris (indústria i serveis), propis de la cultura i el món de les incipients metròpolis urbanes.

També convé apuntar, com assenyala Gaspar Jaén, que l'edifici de l'antiga Llotja «es tracta d'una construcció intermèdia entre l'arquitectura

¹⁵ Santiago VARELA BOTELLA, «Informe de la inspecció tècnica de Patrimoni Artístic sobre edifici. Elche», Direcció Territorial d'Alacant de la Conselleria de Cultura i Educació de la G. V., Alacant, 27-01-2003. En l'apartat «Anàlisi del edifici» d'aquest Informe apareix explicat d'una manera succinta el funcionament de la Llotja.

¹⁶ Entre gener de 1940 i maig de 1942, la creada recentment Direcció General d'Arquitectura (1939) efectua un immens treball de camp que consisteix a alçar, almenys, un habitatge tipus ocupat per pescadors en tots els pobles litorals de l'Estat espanyol. Tota aquesta documentació es va sintetitzar en el llibre Pedro MUGURUZA OTAÑO, (dir.), *Plan Nacional de Mejoramiento de la Vivienda de los Poblados de Pescadores*, 3 vols., Ministeri de la Governació, Madrid, 1942-46. Aquest ambiciós treball és una mostra més de l'interés, des de l'arquitectura i les noves directrius culturals, de les noves autoritats per una economia d'autarquia.

fabril del segle XIX i el racionalisme»¹⁷ i que, des d'un punt de vista funcional, «la concepció de l'edifici com a gran espai per a contenir mercaderies l'apropa als grans mercats europeus i és molt suggeridor per les moltes possibilitats d'ús que tenen aquests espais oberts i lliures».¹⁸ A això se suma que aquesta Llotja estableix vincles amb els primers edificis comercials construïts a les comarques del sud del País Valencià, com és el Mercat Central d'Abastament d'Alacant de 1911-21, l'antiga Llotja de Peix d'Alacant de 1917-21 i el Mercat d'Abastament de Callosa del Segura de 1927-29, que encara existeixen i estan en ús,¹⁹ i amb el desaparegut Mercat Majorista o Llotja de Fruites i Verdures d'Alacant de 1930-34.²⁰ I encara d'una manera més propera, la Llotja es relaciona amb els edificis contemporanis del Mercat Central d'Abastament de Santa Pola (ca. 1935-41), del mateix Antonio Serrano Peral,²¹ i l'Escorxador Municipal d'Elx (1939-49) de Santiago Pérez Aracil.²²

¹⁷ G. JAÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura...*, vol. IV, p. 1.920-1.934.

¹⁸ G. JAÉN I URBAN, «L'especulació municipal...»

¹⁹ Aquestes obres poden ser consultades, de manera succinta, en G. JAÉN I URBAN, (dir.), *Guia de arquitectura de la Provincia de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» CTAA, Alacant, 1999.

²⁰ Aquesta obra desapareguda pot ser consultada en A. MARTÍNEZ MEDINA, *La arquitectura de la ciudad de Alicante...*, p. 139-140 i 241-242.

²¹ Aquesta obra pot ser consultada en G. JAÉN I URBAN, (dir.), *Guia de la arquitectura...*, i en A. MARTÍNEZ MEDINA, «De l'església nova a l'església rota de Santa Pola: un projecte de temple acadèmic i historicista», *LA REL·LÀ*, 14, 2001, p. 29-41.

²² Aquesta obra pot ser consultada en G. JAÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura...*, vol. I, p. 388-393.

Fig. 10. Vista de la plaça interior: naus, porta d'entrada, pavellons i magatzems.

Pel que fa als **valors arquitectònics de la tècnica**, cal assenyalar que l'antiga Llotja va ser projectada i materialitzada tenint en compte tant les noves tecnologies com els sistemes tradicionals de construcció existents en l'època. De les noves tècniques destaquen les naus centrals constituïdes per una estructura metàl·lica «liviana y muy calada, amb pies derechos formados por dos vigas en U, unidas mediante pletinas con remaches para lograr las uniones. La posición de los pies derechos determina una disposición modular; estos soportan cerchas, igualmente metálicas, sobre las que apoya la cubierta en una singular disposición de

tres tramos (...). En estos elementos se han empleado las planchas de fibrocemento para resolver la cubierta».²³ Entre les innovacions també cal esmentar els dos portalons d'entrada remarcats per sengles parells de pilars que suporten una biga i les marquesines que protegeixen algunes portes de l'interior, totes de formigó armat. Dels sistemes constructius tradicionals cal esmentar els grans murs de càrrega dels magatzems del perímetre que s'obren al pati mitjançant arcs de mig punt, encara que les cobertes, a dues aigües, se suporten amb armadures encavallades metàl·liques i corretges de fusta, però els plans són coberts amb taulers de teula plana «alacantina».

Els sistemes constructius i els materials emprats en l'execució en la Llotja la posen en connexió tant amb les edificacions industrials de finals del segle XIX com amb les primeres edificacions racionalistes del primer terç del segle XX. Com apunta Gaspar Jaén, de l'arquitectura industrial «recupera les obertures tancades amb gelosies de rajola que formen estranys i suggestius dibuixos (... i) també les cobertes a dues aigües (...) i les grans naus amb bellíssimes estructures metàl·liques»²⁴ i de l'arquitectura racionalista «agarra alguns elements ornamentals, com ara l'interessant entrada *Art-déco*, amb reixa i dos pilars laterals, les obertures circulars i, sobretot, la composició de les finestres, que aquí a penes són un esquinçament de les parets».²⁵

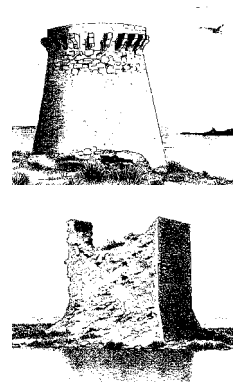

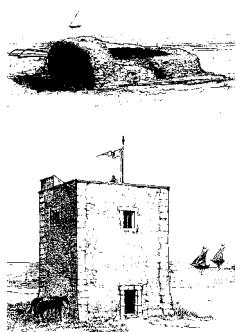
Fig. 11. Detall d'una de les finestres de fusta, amb espejament i probable color original

Resulta evident que els sistemes constructius emprats en l'execució de la Llotja combinen les tècniques modernes (estructures metàl·liques i elements de formigó armat) amb les tècniques tradicionals (murs de càrrega

²³ S. VARELA BOTELLA, *op. cit.*

²⁴ G. JAÉN I URBAN, *Guía de la arquitectura...*, p. 1.920-1.934.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ Juan CALDUCH CERVERA, *La arquitectura moderna nacional. De 1927 a 1935: la crisis del internacionalismo*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2003. En aquest text apareix explicat el gir que està experimentant l'arquitectura europea des de les avantguardes d'entreguerres, de vocació «internacional», cap a posicions de modernitat partint de l'àmbit «nacional», encara que l'actitud d'Antonio Serrano Peral, més que un paral·lelisme amb aquesta actitud, té a veure amb la situació de penúria econòmica i les noves directrius culturals del nou règim de la dictadura i, consegüentment, es converteix en una posició «realista» i, alhora, de «resistència».

²⁷ G. JAÉN I URBAN, *Guía de la arquitectura...*, vol. IV p. 1.920-1.934. Hi apareix explicat i detallat tot el programa de reformes que pretenia emprendre la nova autoritat local “sobretot, actuacions edilícies i d'enginyeria, ço és, construcció d'edificis i creació d'infraestructures”.

amb arcs i biguetes de fusta). Simultàniament, els materials emprats acusen aquesta mateixa dualitat: materials moderns (ferro, formigó i fibrociment) i materials autòctones (fusta, rajoles i teules ceràmiques), en una dècada, la de l'autarquia, en la qual el ferro era escàs i estava considerat un material de luxe, sols apte per a les obres públiques i les grans construccions.

Fig. 12. Detall de la cobertura de la nau central d'estructura metàl·lica soldada executada el 1963.

Les tècniques i els materials emprats ens remeten a la doble vocació de l'autor i l'època de construcció: intencions de renovació tecnològica en un temps de penúria econòmica. La vocació de modernitat en l'aspecte tècnic es dilueix en la realitat de l'àmbit material i quotidià: els hipotètics aires internacionalistes de l'arquitecte es tornen cap a la dimensió nacional, popular i vernacle per imposició de la situació del sector i la indústria de la construcció, no per intencionalitat poètica o ideològica.²⁶ Tècnica i materials com a aparador i instantània de l'estat de la societat de postguerra a pesar que la Llotja obeeïra a un pla de modernització, que incloïa un paquet d'obres i infraestructures, traçat i dut a terme pel nou alcalde del règim, Luis Melendro.²⁷

3.3. VALORS ARTÍSTICS: ESTÈTICS I IDEOLÒGICS

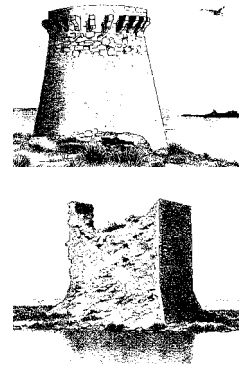
S'entenen per valors artístics, en l'àmbit d'aquesta reflexió, aquells fets o circumstàncies que posen en relació l'edifici en qüestió amb els corrents artístics vigents en l'època de la construcció per afinitat estètica o per proximitat ideològica amb els plantejaments d'aquestes. En aquest sentit, diverses opinions d'experts en patrimoni arquitectònic coincideixen a assenyalar la vinculació de la Llotja amb dos moviments artístics

d'importància significativa en el trànsit dels segles XIX al XX. També els corrents artístics i del pensament humà tixen una xarxa de relacions que són difícils d'aïllar, ni entre si ni dels valors històrics o arquitectònics.

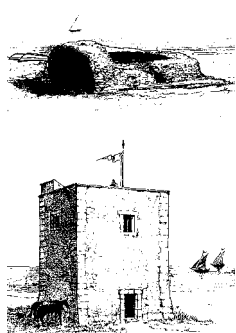
D'una banda, hi ha la relació amb l'arquitectura del ferro, que va tindre auge en el segle XIX i els protagonistes del qual van ser les infraestructures, les indústries i els grans equipaments, que en el cas de la Llotja adquireix importància per tractar-se d'una edificació civil, més comercial i més vinculada a l'escala humana que a la de les màquines. No queden exemples d'aquest tipus d'arquitectura d'aquests anys amb estructura metàl·lica vista a Elx que no es tracte de ponts o d'indústries. No queden tampoc massa exemples d'aquesta arquitectura de mercats a les comarques del sud del País Valencià, com ja hem esmentat.

D'una altra banda, trobem la relació amb l'arquitectura racionalista del primer terç del segle XX, les últimes produccions de la qual coneixia l'autor de la obra, ja que va finalitzar els estudis el 1935.²⁸ L'aproximació estètica s'estableix d'una manera tímida: la simplicitat de volums, la valoració dels plans ortogonals, la pràctica absència de motlures, els elements de fusta amb especejaments horitzontals, la vocació de transparència i lleugeresa de l'espai i alguns formalismes volumètrics (solucions en quart de cilindre), posen en evidència certs ecos respecte d'algunes propostes de les avantguardes d'entreguerres europees com ara la proximitat a formes més aerodinàmiques i menys estridents de l'*Art-décó*. Es tracta d'un edifici amb uns plantejaments urbans que responen, en part, a pautes academicistes, però que és resolt lluny de les solucions historicistes i eclèctiques encara vigents i esteses a l'Estat espanyol abans i després de la Guerra de 1936-39.

Si hi ha, però, un valor que cal destacar és aquell pel qual la Llotja representa dos tipus de qüestions singulars de la postguerra espanyola. D'una banda, encara que d'una manera forçada per les condicions, la Llotja conjumina l'esforç d'entroncar la modernitat, la vocació de canvi i renovació artística i arquitectònica, amb les tècniques i materials tradicionals, de tornar «nacional» allò «internacional» des de les especials condicions de la postguerra espanyola. D'una altra, la Llotja s'erigeix com un monument de la resistència cultural a les directrius artístiques emanades des de Madrid pel nou règim franquista a partir de 1939. És obvi que aquest edifici no es troba en cap capital estratègica (Madrid, Barcelona, Sevilla, Burgos, El Ferrol, Teruel, etc.) per a les noves autoritats i que la seua posició perifèrica (geogràfica i cultural) facilita que certes actituds i corrents estètics pervisquen al marge de les noves ordres. Aquesta actitud és més fàcil de mantenir per una certa clientela privada en els seus edificis particulars, com en els casos dels edificis del carrer Corredora alçats tant per A. Serrano Peral com per S. Pérez Aracil entre 1940 i 1945. I aquesta actitud, en els primers anys de postguerra, es pot comprovar en l'arquitectura urbana de

²⁸ Pel que fa a la primera i els principis de la segona etapa de l'obra de l'arquitecte Antonio Serrano Peral, vegeu la bibliografia referenciada en la nota 14, en particular, els articles de Ma. R. CANDELA GARRIGÓS.

ciutats de províncies com Almeria, Alacant, Gijón, La Corunya, Santa Cruz de Tenerife o València , per exemple.²⁹

En aquest sentit, en el seu context i escala, la Llotja de Fruites i Verdures representa a Elx la mateixa capacitat de «resistència ideològica», enfront d'un ambient cultural absolutament advers, que l'Institut Provincial d'Higiene (1936-45) o el Sanatori del Perpetuo Socorro (1942-46) representen per a la ciutat d'Alacant. Cal tindre en compte que en els anys quaranta l'arquitectura pública urbana, de l'estat o de les diferents administracions, es concentra en els edificis religiosos o en les noves seus del poder, com ara ajuntaments, governs civils –militars– o delegacions dels ministeris, i tots aquests es resolen amb grans dosis de nostàlgia formalista imperial o inspirada en les formes glòries històriques de l'arquitectura espanyola. La Llotja és un clar exponent de la resistència i l'oposició mostrada per artistes, intel·lectuals i professionals per no abandonar aquells èxits del progrés assolits els anys 30, que ens aproximaven a Europa i que, en aquell moment, es trobava en plena confrontació bèl·lica.

Fig. 13. Vista del pavelló sud-est amb el remat cilíndric al costat de l'entrada principal de la Llotja.

4. EPÍLEG DE CONCLUSIONS SOBRE ELS VALORS DE L'ANTIGA LLOTJA D'ELX

Per a acabar, enumerarem aquelles conclusions que considerem més rellevants i que, en realitat, pretenen ser síntesi de tota la investigació realitzada fins aquí. Això no vol dir que la resta d'afirmacions que ara no hi són esmentades no tenen importància, més aïna reforcen els arguments que ara hi apareixen resumits.

²⁹ A. MARTÍNEZ MEDINA, *op. cit.*, p. 340.

L'arquitectura de postguerra a Elx: els valors de l'antiga llotja de...

Després de l'estudi i l'anàlisi de l'edifici en qüestió, atenent al context social, cultural i urbà de l'època en què va ser projectat i construït, no hi ha cap dubte que l'antiga Llotja de Fruites i Verdures forma part del patrimoni cultural valencià, com a mínim, com a bé no inventariat.

L'edifici de l'antiga Llotja reuneix prou valors històrics, pel que fa als aspectes d'identitat, context i memòria, ja que és l'immoble més antic del barri, al qual dona nom, i és la fita arquitectònica de referència en el record tant dels veïns del barri com dels habitants d'Elx referida a aquesta part de la ciutat. Alguns experts assenyalen que la Llotja va ser el motor del desenvolupament de l'edificació del barri d'Altabix. Constitueix una senya d'identitat i la desaparició d'aquesta suposaria una certa orfandat per a la trama i la memòria de la gent. La seua presència recorda l'origen del barri i la relació de la ciutat amb el seu camp.

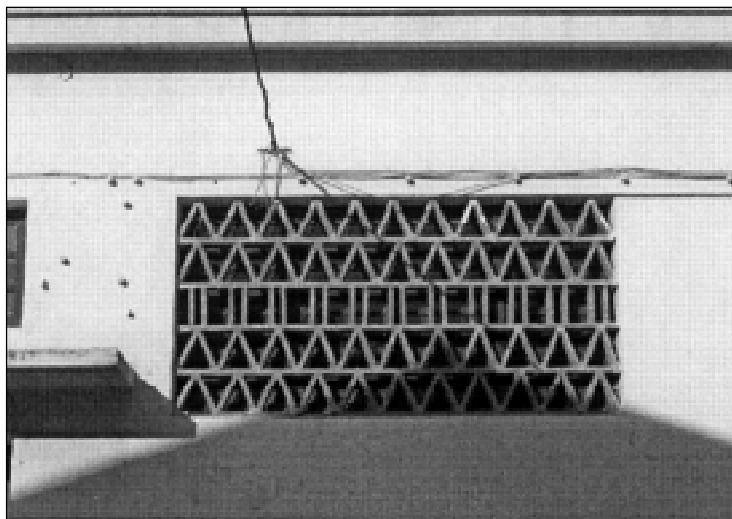
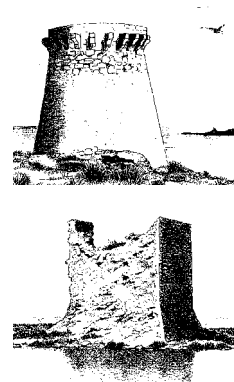
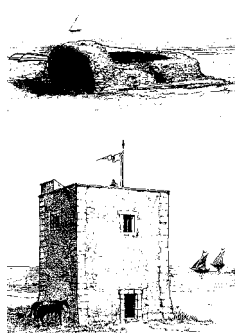

Fig. 14. Detall d'una gelosia amb peces ceràmiques en una finestra interior de la Llotja.

L'immoble, a més, reuneix més que suficients valors arquitectònics pel que fa als aspectes de la disciplina mateixa. Les característiques apuntades d'encertada relació amb el context urbà (continuïtat visual, creació de plaça interior, escala pública) i les qualitats dels seus espais tancats (magatzems) i oberts (pati), de densitat i transparència, d'opacitat i esponjament són bones qualitats. A aquestes se suma la possibilitat de tendir un pont entre les arquitectures industrials de finals del segle XIX amb les comercials de la primera meitat del segle XX, ja que la Llotja presenta singularitats d'innovació en l'aspecte tècnic, en el funcional i en el formal, al costat de característiques més tradicionals en l'aspecte constructiu, en els materials i en la composició. Un cert halo d'eclecticisme i avantguarda envolta tot l'edifici.

L'antiga Llotja és un dels quatre edificis comercials de la primera meitat del segle xx que queden en peu a les comarques del sud del País Valencià i que cal recordar: el Mercat Central d'Alacant (1911-21), l'antiga Llotja de Peix d'Alacant (1917-21) i el Mercat d'Abastament de Callosa del Segura (1927-28), i és l'únic de venda a l'engròs de mercaderies que encara es manté. La seua desaparició suposaria una pèrdua irreparable no sols per al barri d'Altabix i la ciutat d'Elx, sinó per a totes les comarques del sud valencià.

Fig. 15. Detall d'una armadura encavallada metàl·lica d'una nau i les portes i la gelosia ceràmica del magatzem nord.

Aquest immoble d'ús comercial, a més d'estar relacionat amb els corrents artístics propis de l'art del segle xx en les seues manifestacions arquitectòniques (racionalisme, moviment modern i *Art-déco*), suposa una fita de la resistència cultural enfront de les directrius artístiques neoimperialistes imposades des del nou poder representat per la dictadura del general Franco. Aquesta resistència cultural, que equipara la Llotja amb edificis com l'Institut Provincial d'Higiene (1936-45) o el Sanatori del Perpetu Socorro (1942-46), tots dos a Alacant, suposa la vigència d'un cert llegat de modernitat avantguardista d'aproximació als corrents «progressistes» europeus previs a la Guerra d'Espanya, a les quals no es vol renunciar, però que s'han de materialitzar recorrent als escassos mitjans tècnics i materials disponibles en plena autarquia.

Amb tot aquest currículum i historial resulta quasi inevitable concloure que l'antiga Llotja de Fruites i Verdures d'Elx siga proposada, com a mínim, bé de rellevància local i que, com a tal, siga inclosa en el Catàleg municipal d'edificis protegibles del PGOU de la ciutat d'Elx. Conclusió

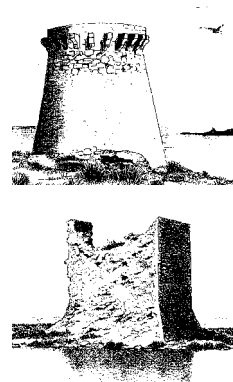
que coincideix amb la de la Conselleria de Cultura i Educació i que ens duria a preguntar-nos per quines raons l'edifici va ser suprimit del Catàleg del nou Pla general d'Elx.

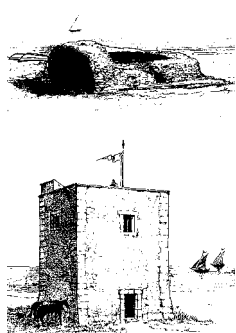

Fig. 16. Detall de la testera avitolada del magatzem nord-est.

El fet de la declaració de BRL, i la seu conservació, no implica que l'edifici es convertisca en un fòssil immòbil i perenne. L'antiga Llotja pot ser intervinguda, pot ser objecte d'actuacions arquitectòniques que la posen en valor i que recupere la vida en ús, un ús públic. Les grans qualitats estudiades i assenyalades posen en evidència la versatilitat i capacitat d'adaptació que pot tindre aquest edifici davant els nous destins culturals o participatius; amb tot, en tots aquests pareix lògic no augmentar la densitat edilícia i respectar, en la mesura que siga possible, la dualitat de les característiques d'opacitat del perímetre edificat i la transparència del pati central. No és incompatible conservar, revaloritzar, intervindre i posar en funcionament de nou un ús participatiu, com a garantia de transmissió del llegat arquitectònic, històric i artístic que aquest bé immoble suposa per al conjunt de la societat.

No és estrany que l'antiga Llotja, sense ús i abandonada, pugui ser percebuda en l'actualitat com un edifici vetust i arruïnat, encara que no hi haja cap ruïna física. Però la Llotja ha esdevingut l'edifici de més gran qualitat arquitectònica i urbana de l'entorn sota la més inconscient de les mirades. Cap dels immobles residencials que l'envolten, executats amb posterioritat amb un major nivell tecnològic i millors materials de construcció, assoleix la qualitat arquitectònica de l'antiga Llotja. No

obstant això, som conscients que els temps canvien a una velocitat de vertigen, que els valors canvien amb les èpoques i que, per tant, els valors que aquí hem considerat poden tornar-se obsolets en un altre temps o en una altra situació cultural. També som conscients que els valors pels quals s'ha de mesurar l'arquitectura no són exclusivament els valors econòmics (tant edificat, tant vals) ja que, en aquest supòsit, tot el patrimoni, tard o d'hora, acabaria per tindre un preu, i algú podria arribar a pagar-lo. Quin preu tindria aleshores la demolició de la nostra història, l'enderroc del nostre record o la destrucció de la nostra cultura?

BIBLIOGRAFIA I DOCUMENTACIÓ CONSULTADA

- CALDUCH CERVERA, Juan, *La arquitectura moderna nacional. De 1927 a 1935: la crisis del internacionalismo*, Universitat de Alacant, Alacant, 2003.
- CÀMARA I SEMPÈRE, Josep Francesc, «L'Alcázar, més de mig segle de cinema a Elx», *LA REL·LA* 15, 2002, p. 87-108.
- CANDELA GARRIGÓS, María de los Reyes, «Aproximación a la obra de Antonio Serrano Peral», *Revista Instituto de Estudios Alicantinos*, Diputació d'Alacant, Alacant, 1987, p. 61-66.
- «La obra arquitectónica de Antonio Serrano Peral (1928-1968)», DD.AA., *Ayudas a la Investigación 1986-87. Volumen III. Arqueología, Arte, Toponimia*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1990, p. 233-243.
- GENERALITAT VALENCIANA, *Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del patrimoni cultural valencià (1998/51.59)*, Consell de la Generalitat Valenciana, València, DOGV núm. 3.267, 18-06-1998, p. 9.425-9.446.
- JAÉN I URBAN, Gaspar, *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, vol. IV, p. 1.920-1.934, tesi doctoral inèdita (1977-83), exemplar dipositat en el CTAA (text disponible també en: www.ua.es/personal/gaspar.jaen/index.htm).
- *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, vol. I, COACV, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Ajuntament d'Elx, Alacant, 1989, (orig. 1977-83).
- *La Vila i el Raval d'Elx: arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1999.
- «L'especulació municipal i la llonja d'Altavix», *Información*, Alacant, 17-02-2002, p. 12.
- JAÉN I URBAN, G. (dir.), *Guía de arquitectura de la provincia de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» i Col·legi Territorial d'Arquitectes d'Alacant, Alacant, 1999.

L'arquitectura de postguerra a Elx: els valors de l'antiga llotga de...

- LÓPEZ BRU, Margarita, «El edificio de la Lonja de Altabix, un espacio para las culturas», *Información*, Alacant, 08-09-2002.
- MARTÍNEZ MEDINA, Andrés, *La arquitectura de la ciudad de Alicante, 1923-43. La aventura de la modernidad*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» i Col·legi Territorial d'Arquitectes d'Alacant, Alacant, 1998.
- «De l'església nova a l'església rota de Santa Pola: un projecte de temple acadèmic i historicista», *LA REL·LA*, 14, 2001, p. 29-41.
- MUGURUZA OTAÑO, Pedro (dir.), *Plan Nacional de Mejoramiento de la Vivienda en los Poblados de Pescadores* (3 vols.), DGA del Ministeri de la Governació, Madrid, 1942-46.
- SAGASTA SANSANO, Julio, «Informe con relación al inmueble sito en Elche, situado entre las calles Felipe Moya, José María Castaño, Juan Espuche y Francisco Vicente Rodríguez, destinado en su día a Lonja de Frutas y Verduras», Ajuntament d'Elx, Elx, 11-03-2003.
- VARELA BOTELLA, Santiago, *Obra de los arquitectos en Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2001, p. 250-252.
- «Informe de la inspección técnica de Patrimonio Artístico sobre edificio. Elche», Direcció Territorial d'Alacant de la Conselleria de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana, Alacant, 27-01-2003.

AGRAÏMENTS

A Rafael Santonja, Santiago Pastor, Gaspar Jaén i Carmen Rivera, que m'han acompanyat en les visites, m'han facilitat informació i han dipositat la seua confiança en la meua persona.

